

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
“Харківський авіаційний інститут”

А.О. Гордеюк, М.Г. Мкртчян

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

**Навчальний посібник
для самостійного вивчення права
у технічних вузах**

Харків “ХАІ”2009

УДК 349.6 1075.8

Гордеюк А.О. Екологічне право: навч. посіб. для самост. вивчення права у техн. вузах / А.О. Гордеюк, М.Г. Мкртчян. - Х.: Нац. аерокосм. ун-т “Харк. авіац. ін-т”, 2009. – 53с.

До складу посібника увійшли розділи, які відображають основні положення, що стосуються предмета, методу, системи, джерела екологічного права, права природокористування, правового регулювання екологічної безпеки та відповідальності за порушення екологічного законодавства.

Навчально–методичний матеріал допоможе самостійно оволодіти теоретичним курсом, ознайомитись з найважливішими поняттями екологічного права.

Для студентів університету при вивченні курсу “Екологічне право”.

Бібліогр. : 30 назв

Рецензенти: канд. юр. наук, доц. О.В. Гаврилюк,
канд. юр. наук, доц. С.Б. Фомін

С Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
“Харківський авіаційний інститут”, 2009 р.

1. ПОНЯТТЯ, МЕТОД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ, ОБ'ЄКТИ І СУБ'ЄКТИ, СИСТЕМА, ДЖЕРЕЛА ТА ПРИНЦИПИ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

Охорона навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки людини – невід'ємна умова економічного й соціального розвитку України як суверенної держави. У зв'язку з цим екологічне право на сучасному етапі розвитку суспільства є однією з найважливіших галузей права України у загальній системі права.

Предметом екологічного права є відносини, які складаються між суб'єктами у сфері взаємодії суспільства і природи з приводу раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Термін „екологія” був уведений в наукову термінологію у 1866 році німецьким біологом Е. Геккелем, який визначив екологію як вчення про умови існування живих організмів у взаємодії із середовищем, у якому вони існують (у межах біології). Хоча автор занадто вузько підходив до розуміння екології, його заслуга полягає в тому, що він уперше виділив екологію у самостійне поняття.

Крім суто біологічного визначення екології, сформувалися або ще формуються інші різновиди екології: геоекологія - в географії, антропоєкологія - у медицині, інженерна геоекологія - в геології, економоекологія - в природокористуванні, соціальна екологія в соціології та інші. Таким чином, екологія – поняття більш широке, ніж біологічне явище.

Екологічні відносини за своїм змістом є різноманітними, але взаємопов'язаними та єдиними. Їх єдність обумовлена зв'язком усіх природних об'єктів між собою, внаслідок чого існує єдина екологічна система. Екологічне право виступає юридичною формою екологічних відносин.

Екологічне право як галузь - це система правових норм, які регулюють відносини, що складаються у сфері взаємодії суспільства і природи з метою раціонального природокористування, збереження, відтворення та покращення стану навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки.

Під методом правового регулювання суспільних відносин взагалі розуміють сукупність засобів та прийомів, за допомогою яких право впливає на суспільні відносини через поведінку суб'єктів. Для екологічного права характерним є змішаний метод правового регулювання, який містить диспозитивні й оперативні засоби правового регулювання екологічних відносин. Диспозитивний метод використовується частіше за все при регулюванні відносин власності на природні об'єкти, договірних відносин щодо сумісного використання природних об'єктів, при розв'язанні еколого-правових

спорів, при відшкодуванні збитків різних видів тощо. Однак у регулюванні екологічних відносин неможливо обійтися без використання імперативного методу регулювання цих відносин, тобто адміністративно-правового методу. Владна діяльність компетентних органів необхідна при виникненні надзвичайних екологічних ситуацій, коли йдеться про вжиття термінових заходів щодо переселення людей у безпечні регіони, ліквідацію наслідків аварій, які призвели до забруднення природного середовища, при здійсненні необхідних охоронних екологічних заходів тощо.

Отже, метод правового регулювання екологічних відносин базується на поєднанні імперативних і диспозитивних способів і прийомів впливу норм екологічного законодавства на суб'єктів таких відносин.

Під об'єктами екологічного права розуміють природні блага, які існують без участі людини або з певною її участю (йдеться про штучне відтворення природних об'єктів).

Згідно з екологічним законодавством України, до природних об'єктів належать земля, надра, рослинний світ, ліси, води, тваринний світ, атмосферне повітря, природно-заповідний фонд (заповідники, пам'ятки природи, заказники, національні парки, ботанічні сади, дендрологічні парки тощо), континентальний шельф та ін.

Право безпосередньо не впливає на природні об'єкти, його вплив виявляється через поведінку суб'єктів екологічних відносин. Суб'єкти екологічних відносин - це фізичні особи (індивіди, колективи людей, іноземці, апотриди, тобто особи без громадянства); юридичні особи (підприємства, установи, організації), у тому числі й іноземні; органи управління та держава. Тобто це ті, хто повинен забезпечувати оптимальне використання природних ресурсів, їх відтворення і охорону навколишнього природного середовища.

Під системою екологічного права розуміють розміщення у певній логічній послідовності його структурних підрозділів, яка обумовлена змістом екологічних відносин, що виступають предметом екологічного права. Екологічне право як галузь поділяється на Загальну і Особливу частини і складається з підгалузей права; субінститутів; складних і простих інститутів, що являють собою спеціальну частину екологічного права.

Загальна частина - це сукупність правових норм та інститутів, які регулюють питання, загальні для всіх видів екологічних відносин, тобто: завдання, принципи і об'єкти екологічного права, права власності на природні ресурси і право природокористування, економічний механізм охорони навколишнього природного середовища, управління і контроль у галузі екології, правове забезпечення екологічної безпеки, юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства.

Особлива частина - це сукупність правових норм (інститутів і підгалузей), які регулюють правовий режим використання і охорони земель,

лісів, вод, надр, тваринного світу, правову охорону атмосферного повітря, правовий режим природно-заповідного фонду.

Спеціальна частина – це сукупність правових норм, які регулюють міжнародне співробітництво у сфері екології та його правове забезпечення.

Під джерелами екологічного права слід розуміти прийняті уповноваженими державними органами нормативно-правові акти, які містять правові норми, що регулюють суспільні екологічні відносини стосовно приналежності, використання, відтворення природних об'єктів та охорони навколишнього природного середовища з метою задоволення екологічних, економічних та інших інтересів суспільства.

До них належать: Конституція України, міжнародні договори, учасницею яких є Україна, закони України, постанови Верховної Ради України, Укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, інструкції та інші нормативні акти міністерств і відомств України, рішення місцевих органів державної виконавчої влади, рішення органів місцевого самоврядування, локальні нормативно-правові акти, судова практика, зокрема рішення Конституційного Суду України.

Серед джерел екологічного права найважливіше місце посідає закон, який приймає вищий законодавчий орган державної влади – Верховна Рада України. До основних законів, які складають екологічне законодавство України, відносять: Конституцію України (а саме, статті 13, 14, 16, 55, 66, 92, 106, 116, 119, 137, 138, 142), Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища”, Земельний кодекс України, Лісовий кодекс України, Водний кодекс України, Кодекс України про надра, Закон України „Про тваринний світ”, Повітряний кодекс України, Закон України „Про природно-заповідний фонд”, Закон України „Про Червону книгу”, Закон України „Про екологічну експертизу”, Закон України „Про рослинний світ” та інші.

Принципи екологічного права – це виражені в його нормах основоположні ідеї, засади, риси, відповідно до яких здійснюється регулювання екологічних відносин.

Такими є: пріоритет охорони життя і здоров'я людини, раціональне використання природних ресурсів, поєднання екологічних та економічних інтересів суспільства, дотримання вимог екологічного законодавства, гласність при прийнятті екологічно значущих рішень, міжнародне співробітництво в галузі охорони навколишнього природного середовища.

2. ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА І ОBOB'ЯЗКИ ГРОМАДЯН У СИСТЕМІ ОБ'ЄКТІВ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА

Екологічні права як вид суб'єктивних прав являють собою сукупну міру можливої поведінки в галузі приналежності екологічних об'єктів, їх використання, відтворення й охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки.

За юридичною сутністю екологічні права можна поділити на:

- а) конституційні;
- б) встановлені в спеціальних законах;
- в) передбачені підзаконними нормативними актами та договорами.

Конституційні – це ті права, які є у нормах Конституції, а саме у ст. 50: право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення.

У статті 9 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища” визначено, що кожний громадянин України має право на: безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище; участь в обговоренні та внесенні пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища; внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь у прийнятті рішень з цих питань; участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів; здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів; об'єднання в громадські природоохоронні формування; вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом; участь у публічних слуханнях або відкритих засіданнях з питань впливу запланованої діяльності на навколишнє природне середовище на стадіях розміщення, проектування, будівництва і реконструкції об'єктів та у проведенні громадської екологічної експертизи; одержання екологічної освіти; подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище; оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом.

Екологічні права, що закріплені в підзаконних нормативно-правових актах і договорах, досить різноманітні. Вони також підлягають еколого-правовій охороні й захисту.

Статтею 10 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища” передбачені гарантії екологічних прав громадян, тобто екологічні права громадян забезпечуються: проведенням широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища; обов’язком міністерств, відомств підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської й іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації господарських об’єктів; участю громадських об’єднань і громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища; здійсненням державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; компенсацією в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров’ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; відповідальністю за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; створенням і функціонуванням мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації.

Екологічним правам громадян мають відповідати певні екологічні обов’язки. Екологічний обов’язок являє собою встановлену в законодавстві або договорі міру належної, суспільно необхідної поведінки, яка спирається на можливість державного примусу.

Згідно зі ст. 12 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища”, громадяни України зобов’язані: берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища; здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів і лімітів використання природних ресурсів; не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб’єктів; вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів і штрафи за екологічні правопорушення; компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Громадяни України зобов’язані виконувати й інші обов’язки у галузі охорони навколишнього природного середовища відповідно до законодавства України.

3. ПРАВО ВЛАСНОСТІ НА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ І ПРАВО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Інститут права власності є одним із основних правових інститутів екологічного права, оскільки відносини власності виступають передумовою виникнення будь-яких інших правовідносин стосовно використання природних ресурсів.

Власність – це економічна категорія, що виражає відносини людей з приводу виробництва та розподілу матеріальних благ. Слід розрізняти поняття «власність» та «право власності». Правове регулювання права власності в Україні в нових економічних умовах було започатковано Законом України від 7 лютого 1991 року „Про власність”. Положення цього Закону стали визначальними для прийняття в подальшому відповідних поресурсних кодексів і законів.

Відповідно до Конституції України всі природні ресурси, а саме: земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони - є об'єктами права власності Українського народу і основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

В юридичній літературі розрізняють поняття права власності на природні ресурси в об'єктивному та суб'єктивному розумінні.

В об'єктивному розумінні право власності – це система правових норм, які закріплюють приналежність природних ресурсів визначеним суб'єктам, регулюють порядок й умови володіння, користування і розпорядження цими ресурсами.

У суб'єктивному розумінні право власності – це право суб'єкта володіти, користуватися і розпоряджатися природними ресурсами.

Таким чином, зміст права власності полягає у трьох його складових, тобто праві володіння, праві користування та праві розпорядження суб'єктів певними об'єктами природи.

Право володіння – це право фактичного (фізичного чи господарського) панування над певним природним об'єктом.

Право користування – це право власника задовольняти за допомогою природних ресурсів свої потреби.

Право розпорядження – це визнана за власником і гарантована йому можливість учиняти дії, спрямовані на зміну юридичного статусу, економічного призначення чи стану природних об'єктів, визначення їх юридичної долі (передача їх іншим суб'єктам у власність шляхом купівлі-продажу, дарування, обміну та ін.).

Основні форми власності на природні ресурси, які визначені

законодавством: державна, комунальна (власність територіальних громад) та приватна (власність громадян і юридичних осіб).

Суб'єктами права приватної власності на природні об'єкти є фізичні особи, у тому числі іноземці або особи без громадянства, які мають екологічну праводієздатність, що настає з моменту досягнення 18-річного віку, а у визначених законом випадках до досягнення 18-річного віку, коли має місце виникнення певного юридичного факту.

Суб'єктами права власності на об'єкти природи є також юридичні особи, які засновані на праві приватної власності й, відповідно, можуть бути суб'єктами тільки права приватної власності. Юридичні особи, які засновані на праві державної або комунальної власності, не можуть бути власниками природних ресурсів, вони їм надаються тільки у користування.

Суб'єктами права комунальної власності визначені територіальні громади, тобто жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями.

Суб'єктом державної форми права власності на природні ресурси є держава в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій.

Згідно з нормами діючого екологічного законодавства, об'єктами права приватної власності на природні ресурси є: парки-пам'ятники садово-паркового мистецтва; замкнені природні водойми (загальною площею до 3 га) у складі угідь селянських, фермерських господарств; заказники, заповідні урочища, дендрологічні парки; земельні ділянки різного цільового призначення; ботанічні сади, зоологічні парки, пам'ятники природи, регіональні ландшафтні парки; об'єкти тваринного світу, вилучені зі стану природної волі, розведені (отримані) у напіввільних умовах чи в неволі або набуті іншим, не забороненим законом, шляхом; замкнені земельні ділянки лісового фонду загальною площею до 5 га у складі угідь селянських, фермерських та інших господарств.

Об'єктами права комунальної власності на природні ресурси є: усі землі в межах населених пунктів, окрім земель приватної та державної власності; регіональні ландшафтні парки, зоологічні парки, ботанічні сади, пам'ятники природи, парки-пам'ятники садово-паркового мистецтва; об'єкти тваринного світу, вилучені зі стану природної неволі, розведені (отримані) у напіввільних умовах чи в неволі або набуті іншим, не забороненим законом, шляхом; заказники, заповідні урочища, дендрологічні парки; земельні ділянки, на яких розміщені об'єкти нерухомого майна, що є спільною власністю територіальної громади та держави; земельні ділянки за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти комунальної власності; землі та інші природні ресурси, включені до складу, але не надані національним природним паркам; землі

запасу, які раніше були передані територіальним громадам сіл, селищ, міст відповідно до законодавства України.

Об'єктами права державної власності на природні ресурси є: землі атомної енергетики та космічної системи; землі оборонного призначення, крім земельних ділянок під об'єктами соціально-культурного, виробничого та житлового призначення; земельні ділянки, які використовуються для забезпечення діяльності Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів державної влади, Національної академії наук України, державних галузевих академій наук; землі під водними об'єктами загальнодержавного значення відповідно до законодавства України, а також землі під береговими смугами водних шляхів, водоохоронних зон, прибережних захисних смуг, зон санітарної охорони об'єктів водного фонду загальнодержавного значення за межами населених пунктів; землі під об'єктами природно-заповідного фонду та історико-культурними об'єктами, що мають національне та загальнодержавне значення; земельні ділянки зон відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення, що зазнали радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи; землі лісового фонду за межами населених пунктів; землі під казенними підприємствами; ліси загальнодержавного значення, корисні копалини загальнодержавного значення; природні ресурси національних природних парків; об'єкти тваринного світу, які утримуються (зберігаються) підприємствами, установами, організаціями державної форми власності; територіальні моря; води лікувального призначення, води в межах територій природно-заповідного фонду; внутрішнє територіальне море; поверхні води, розташовані на території двох або більше областей та підземні води; природні ресурси й організми континентального шельфу; території природних заповідників та заповідні зони біосферних заповідників.

Підстави та порядок виникнення права власності на природні ресурси визначені законодавством України. Всі засоби виникнення (придбання) права власності на природні ресурси можна підрозділити на первісні й похідні.

До первісних підстав виникнення права власності належать такі, при яких право власності виникає вперше або незалежно від волі попереднього власника (націоналізація, конфіскація природних ресурсів, відтворення природних об'єктів, розведення тварин у неволі).

Похідними є такі засоби набуття права власності, при яких право нового власника ґрунтується на праві попереднього власника (договори купівлі-продажу, дарування та обмін; успадкування; примусове відчуження у вигляді конфіскації або реквізиції; приватизація).

Підстави і порядок припинення права власності на природні ресурси, як і його придбання, здійснюються на основі певних юридичних факторів, тобто життєвих обставин, з якими закон пов'язує у цьому випадку припинення

правовідносин. Виділяють чотири основні групи підстав:

- 1) обставини, пов'язані з припиненням існування об'єкта права власності (втрата, загибель);
- 2) обставини, пов'язані з припиненням існування суб'єкта права власності (смерть, припинення діяльності юридичної особи);
- 3) добровільна відмова (купівля-продаж, дарування);
- 4) примусове відчуження у власника природного об'єкта всупереч його волі на підставах, зазначених у законі (вилучення природного об'єкта, що використовується безгосподарно чи засобами, що призводять до його знищення).

Щодо права природокористування, то це інший інститут екологічного права, який надає громадянам та іншим особам для задоволення їх потреб право тільки користуватися природними ресурсами. Таким чином, право користування – це сукупність прав і обов'язків, що виникають у зв'язку з одержанням природного об'єкта (його частини) у користування.

Суб'єктами права природокористування є фізичні та юридичні особи. Класифікація суб'єктів права природокористування, крім поділу їх на фізичні та юридичні особи, ще може бути здійснена за найрізноманітнішими ознаками, наприклад, за родом діяльності або цільовим призначенням наданих у користування об'єктів природи (сільськогосподарські, несільськогосподарські), що ведуть лісове, водне, мисливське, рибне господарство тощо.

Об'єктами права природокористування є частини природних ресурсів (об'єктів), відособлені фізично (в натурі) і юридично.

Право природокористування класифікують: за видами об'єктів користування, за підставами та умовами користування, за строками.

До об'єктів користування відносять: землекористування, водокористування, лісокористування, надрокористування, користування тваринним світом, користування атмосферним повітрям.

За підставами та умовами користування відрізняють загальне та спеціальне користування. Право загального природокористування – це гарантована для всіх громадян можливість використання природних ресурсів, тобто безкоштовно, без закріплення цих ресурсів за окремими особами і без надання відповідних дозволів (за винятком обмежень, передбачених законодавством України) для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, рекреаційних, оздоровчих, матеріальних тощо) як місця й середовища життя.

Право спеціального природокористування – це передбачена законодавством можливість для громадян і юридичних осіб використовувати природні ресурси у встановленому порядку, згідно з цільовим призначенням і на підставі спеціальних дозволів за оплату (а у випадках, передбачених законодавством України, на пільгових умовах), для здійснення виробничої та

іншої діяльності.

За строками право природокористування поділяють на безстрокове (постійне) та строкове (на певний строк), яке, у свою чергу, може бути довгостроковим (як правило, до двадцяти років, можливо й більше) та короткостроковим (як правило, до п'яти років).

Згідно з екологічним законодавством підстави припинення права природокористування можуть бути пов'язані з: закінченням строку користування; вилученням природного об'єкта для державних або суспільних потреб; добровільною відмовою від використання природного об'єкта; систематичним невнесенням плати за використання природного об'єкта; ліквідацією підприємства, організації – природокористувача; смертю громадянина – природокористувача; порушенням вимог цільового використання природних об'єктів; порушенням інших правил використання та охорони природних об'єктів.

4. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ І ОХОРОНОЮ ДОВКІЛЛЯ. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У ЦІЄЇ СФЕРІ

Конституцією України (ст. 16) встановлено, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження генофонду українського народу є обов'язком держави.

Реалізація функції держави здійснюється через управління природокористуванням і охороною довкілля.

Згідно зі ст. 16 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища”, метою управління в галузі природокористування і охорони довкілля є: реалізація законодавства; контроль за дотриманням вимог екологічної безпеки; забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, досягнення узгодженості дій державних і громадських органів при проведенні екологічних заходів.

До системи державних органів екологічного управління входять:

- органи загальної компетенції, які відають усіма питаннями, включаючи екологічні, в межах держави чи певної території;
- органи спеціальної компетенції, які спеціально уповноважені здійснювати функції управління природокористуванням, охороною навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки.

До органів державного управління загальної компетенції в галузі екології належать: Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки

Крим, місцеві державні адміністрації, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад у межах делегованих повноважень органів державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Повноваження (компетенція) Кабінету Міністрів України, Уряду Автономної Республіки Крим, виконавчих і розпорядчих органів місцевих Рад у галузі охорони довкілля визначені в екологічному законодавстві України, насамперед, у статтях 17 - 19 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища”.

До спеціально уповноважених органів державного управління в галузі екології відносять: Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Державний комітет з земельних ресурсів України, Державний комітет України лісового господарства, Державний комітет України з водного господарства, Державний департамент промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду МНС України, Міністерство аграрної політики України, Державний департамент рибного господарства та рибної промисловості, Державний комітет ядерного регулювання України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Державний комітет України зі стандартизації, метрології та сертифікації, Міністерство внутрішніх справ України (Державна автомобільна інспекція) та інші.

Компетенцію спеціально уповноважених органів державного управління в галузі охорони довкілля визначено у ст. 20 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища”, а також у нормах спеціальних законів, які регулюють правовідносини щодо охорони окремих об'єктів природи, тобто у Земельному кодексі, Водному кодексі, Кодексі про надра та в інших кодексах.

Крім державного управління також існує громадське управління в галузі екології. Воно здійснюється громадськими об'єднаннями та організаціями, і основним його завданням є всіляке сприяння органам державної влади, місцевого самоврядування у забезпеченні процесу раціонального природокористування і збереженні природного середовища.

Основними функціями управління в галузі екології є: визначення екологічної політики, прийняття шляхів і програм з раціонального використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки (екологічне прогнозування); здійснення екологічного моніторингу; організація і здійснення екологічної експертизи та екологічного аудиту; облік і ведення державних кадастрів природних ресурсів, Червоної книги та Зеленої книги України; екологічне та інформаційне забезпечення; розподіл і перерозподіл (надання і вилучення) природних ресурсів; ліцензування і лімітування природокористування і

охорони навколишнього природного середовища; планування (прогнозування) в галузі екології; здійснення просторово-територіального устрою природних об'єктів; вирішення спорів у галузі використання природних ресурсів, охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, застосування заходів юридичної відповідальності за екологічні правопорушення; здійснення фінансування і матеріально-технічного забезпечення екологічних заходів; встановлення правил і норм з раціонального природокористування та охорони довкілля, стандартизація і сертифікація в галузі екології; контроль у сфері використання природних ресурсів, охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки; ведення реєстру екологічно небезпечних об'єктів і територій та реєстру потерпілих від надзвичайних екологічних ситуацій.

5. СПОСТЕРЕЖЕННЯ, ОБЛІК, КОНТРОЛЬ І НАГЛЯД У ГАЛУЗІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

З метою забезпечення збирання, оброблення, збереження та аналізу інформації про стан навколишнього природного середовища, прогнозування його змін та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття ефективних управлінських рішень, в Україні створюється система державного моніторингу (тобто спостереження) навколишнього природного середовища. Спостереження за станом довкілля, рівнем його забруднення здійснюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, іншими спеціально уповноваженими державними органами, а також підприємствами, установами та організаціями, діяльність яких призводить або може призвести до погіршення стану довкілля (Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища”).

Згідно з Положенням про державну систему моніторингу довкілля, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 року, розрізняють загальний (стандартний), оперативний (кризовий) та фоновий (науковий) моніторинги.

Система державного моніторингу базується на трьох рівнях, а саме: локальному – на території окремих об'єктів (підприємств, міст, ділянок, ландшафту); регіональному – в межах адміністративно-територіальних одиниць, на території економічних і природних регіонів; національному – на території держави в цілому.

Об'єкти моніторингу зобов'язані безоплатно передавати відповідним державним органам аналітичні матеріали своїх спостережень.

Порядок здійснення державного моніторингу навколишнього природного середовища визначається Кабінетом Міністрів України.

Функція обліку природних ресурсів реалізується через діяльність уповноважених державних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, яка спрямована на систематизацію відомостей стосовно правового та господарського стану природних ресурсів, а також їх окремих правових частин.

Облік природних ресурсів проводиться у формі ведення природоресурсних кадастрів, а саме: земельного кадастру, водного кадастру, лісового кадастру, кадастру тваринного світу, кадастру родовищ і проявів корисних копалин, кадастру рослинного світу, кадастру територій та об'єктів природно-заповідного фонду, реєстру особливо охоронюваних природних територій, реєстру забруднювачів навколишнього природного середовища, реєстру місць віддалення відходів, реєстру екологічно небезпечних об'єктів, реєстру потерпілих від надзвичайних екологічних ситуацій.

Кадастр (реєстр) – це систематизований банк кількісних і якісних даних щодо певного об'єкта природи.

Функція екологічного контролю являє собою діяльність уповноважених на це державних органів виконавчої влади, спрямовану на забезпечення додержання вимог законодавства про охорону довкілля всіма державними органами, підприємствами, установами та організаціями, незалежно від форм власності та підпорядкування, а також громадянами (ст. 34 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища“).

Залежно від системи органів, що здійснюють екологічний контроль, та його відомчо-галузевого підпорядкування розрізняють такі види контролю: державний, відомчий, виробничий, громадський.

Об'єктами екологічного контролю є:

– навколишнє природне середовище й окремі природні об'єкти (земля, надра, поверхневі та підземні води, атмосферне повітря, ліси та інша рослинність, тваринний світ, морське середовище та природні ресурси територіальних вод, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України, природні території й об'єкти, що підлягають особливій охороні;

– діяльність підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян щодо раціонального використання природних ресурсів, охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки.

Повноваження державного і громадського контролю у галузі охорони навколишнього природного середовища визначені, відповідно, в статтях 35,36 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища“.

Згідно зі ст. 37 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища“, нагляд за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища здійснює Генеральний прокурор України та підпорядковані йому органи прокуратури.

При здійсненні нагляду органи прокуратури застосовують надані їм законодавством України права, включаючи звернення до судів з позовами про відшкодування шкоди, заподіяної в результаті порушення законодавства про охорону довкілля, та про припинення екологічно небезпечної діяльності.

За необхідності у складі органів Прокуратури України створюються спеціалізовані екологічні підрозділи.

6. ЕКОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Екологічна експертиза в Україні – це вид науково-практичної діяльності спеціально уповноважених державних органів, еколого-експертних формувань та об'єднань громадян, яка ґрунтується на міжгалузевому екологічному дослідженні, аналізі та оцінці передпроектних, проектних та інших матеріалів чи об'єктів, реалізація і дія яких може негативно впливати або впливає на стан навколишнього природного середовища і спрямована на підготовку висновків про відповідність запланованої чи здійснюваної діяльності нормам і вимогам законодавства про охорону довкілля, раціональне використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки.

Правове регулювання екологічної експертизи в Україні здійснюється Законом України „Про охорону навколишнього природного середовища” , а саме у статтях 26-30, Законом України „Про екологічну експертизу” від 9 лютого 1995 року та іншими нормативно-правовими актами.

Мета екологічної експертизи – це запобігання негативному впливу антропогенної діяльності на стан довкілля та здоров'я людей, а також оцінка ступеню екологічної безпеки господарської діяльності та екологічної ситуації на окремих територіях і об'єктах.

Основними принципами екологічної експертизи є: гарантування безпечного для життя та здоров'я людей навколишнього природного середовища; збалансованість екологічних, економічних, медично-біологічних і соціальних інтересів, а також врахування громадської думки; наукова обґрунтованість, незалежність, об'єктивність, комплексність, варіантність, превентивність і гласність; екологічна безпека, територіально-галузєва й економічна доцільність реалізації об'єктів екологічної експертизи, запланованої чи здійснюваної діяльності; державне регулювання і законність.

Об'єктами екологічної експертизи норми діючого законодавства визначають: а) проекти схем розвитку і розміщення продуктивних сил, розвитку галузей народного господарства, генеральних планів населених пунктів, схем районного планування та інша передпланова та передпроектна документація; б) документація щодо впровадження техніки та технологій, матеріалів, речовин, продукції, реалізація яких може призвести до порушення екологічних нормативів та негативного впливу на стан довкілля; в) екологічні

ситуації, що складаються в окремих населених пунктах і регіонах, а також діючи об'єкти та комплекси, які мають значний негативний вплив на стан довкілля; г) військові, оборонні та інші об'єкти, інформація про які складає державну таємницю.

Суб'єктами екологічної експертизи є: а) Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, його органи на місцях, створювані ними спеціалізовані установи, організації та еколого-експертні підрозділи чи комісії; б) інші державні органи, органи місцевого самоврядування і органи виконавчої влади на місцях відповідно до законодавства; в) громадські організації екологічного спрямування чи створювані ними спеціалізовані формування; г) інші установи, організації та підприємства, в тому числі іноземні юридичні та фізичні особи, які залучаються до проведення екологічної експертизи; д) окремі громадяни в порядку, передбаченому законодавством України.

Форми екологічної експертизи: державна, громадська, наукова, спеціалізована, міжнародна.

Експертом екологічної експертизи може бути спеціаліст, що має вищу освіту, відповідну спеціальність, кваліфікацію та професійні знання, володіє навичками аналізу експертної інформації та методикою еколого-експертної оцінки і також має практичний досвід у відповідній галузі не менш трьох років.

Строки проведення екологічної експертизи складають:

1) 45 календарних днів, якщо експертиза здійснюється групою спеціалістів еколого-експертних підрозділів, установ або організацій спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань екології та природних ресурсів, з продовженням за необхідності до 60 днів, а у надзвичайних випадках, залежно від складності проблеми, до 120 днів;

2) 90 календарних днів – спеціально створеними міжгалузевими еколого-експертними комісіями;

3) 30 календарних днів – за доробленим матеріалом, відповідно до висновків попередньої екологічної експертизи.

Висновок державної екологічної експертизи може бути позитивним (який є підставою для відкриття фінансування проектів і програм чи діяльності) або негативним (який означає заборону реалізації об'єкта екологічної експертизи).

Позитивний висновок державної екологічної експертизи є дійсним протягом трьох років із дня його одержання. Якщо за цей час не почата реалізація рішення щодо об'єкта державної екологічної експертизи, то він підлягає новій державній екологічній експертизі.

7. СТАНДАРТИЗАЦІЯ І НОРМУВАННЯ ЛІМІТУВАННЯ І ЛІЦЕНЗУВАННЯ В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

Екологічна стандартизація і нормування проводяться з метою встановлення комплексу обов'язкових норм, правил, вимог щодо охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки.

Екологічні стандарти визначені у ст. 32 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища” як державні стандарти в галузі охорони довкілля. Вони є обов'язковими для виконання і визначають поняття і терміни, режим використання й охорони природних ресурсів, методи контролю за станом довкілля, вимоги щодо запобігання забрудненню довкілля, інші питання, пов'язані з охороною навколишнього природного середовища.

Нормування якості навколишнього природного середовища визначаються нормативами шкідливого впливу на довкілля. Екологічні нормативи, згідно зі ст.33 Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища”, встановлюють: нормативи гранично допустимих концентрацій шкідливих речовин (ГДК), нормативи гранично допустимих викидів і скидів шкідливих речовин (ГДВ), нормативи гранично допустимих рівнів шкідливих фізичних впливів (ГДР), гранично допустимі норми застосування агрохімікатів у сільському господарстві, гранично допустимі норми навантаження на навколишнє середовище, нормативи гранично допустимої залишкової кількості хімічних речовин у продуктах харчування, екологічні вимоги до продукції виробництва і споживання, нормативи санітарних і захисних зон.

Лімітування у сфері природокористування визначається двома видами лімітів:

1) ліміти на вилучення природних ресурсів, тобто обсяги гранично допустимого використання природних ресурсів: використання лісових ресурсів державного значення (ліміт лісосічного фонду та ліміт заготівлі живиці); ліміти квоти на видобування корисних копалин; ліміти використання рибних запасів; ліміти на використання підземних вод; ліміти на використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення; ліміти на добування (збирання) видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги України й Зеленої книги України та ін.

2) ліміти на забруднення навколишнього природного середовища – це викиди й скиди стічних вод, забруднюючих речовин; розміщення (захоронення) відходів тощо.

Законодавством України передбачено види природних ресурсів, на

спеціальне використання яких надається дозвіл. До них відносять: територіальні та внутрішні морські води; природні ресурси континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони; підземні води, поверхневі води, що знаходяться і використовуються на території більш ніж однієї області; лісові ресурси державного значення, природні ресурси в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду; види тварин і рослин, занесені до Червоної книги та Зеленої книги України, корисні копалини загальнодержавного значення.

Види ліцензій (дозволів), що видаються на спеціальне використання природних ресурсів: ордер для заготівлі деревини, живиці; ліцензія на водокористування (для здійснення спеціального відособленого водокористування, збирання і скидання вод) і ліцензія розпорядча (для передачі прав користування водними об'єктами); ліцензія на користування надрами(для геологічного вивчення надр, видобування корисних копалин та інших цілей); ліцензія довгострокова (юридичним особам для організації мисливського господарства, рибальства, науково-дослідних та інших цілей) і ліцензія іменна разова (громадянам для відстрілу (відлову) тварин та інших цілей); дозвіл на викид забруднюючих речовин і дозвіл на шкідливі фізичні впливи.

8. ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ У ГАЛУЗІ ЕКОЛОГІЇ

Сукупність передбачених законодавством економічно-правових заходів, що забезпечують охорону навколишнього природного середовища і раціональне природокористування, складає економіко-правовий механізм.

Відповідно до Закону України „Про охорону навколишнього природного середовища”(статті 41-49) можна виділити основні елементи економіко-правового механізму охорони довкілля.

До них відносяться: облік та економічна оцінка природних ресурсів; фінансування екологічних програм і заходів; система зборів (платежів) за користування природними ресурсами і забруднення довкілля; створення екологічних фондів; екологічне страхування; економічне стимулювання охорони довкілля.

Платність виступає одним з основних принципів природокористування. Вона реалізується встановленням зборів за використання природних ресурсів і тісно пов'язана з включенням певної частини природних ресурсів у ринковий товарообіг. Екологічне законодавство розрізняє три види зборів у сфері природокористування: збори за спеціальне використання природних ресурсів,

за забруднення довкілля, за погіршення якості природних ресурсів.

Збір за спеціальне використання природних ресурсів встановлюється на основі нормативів зборів і лімітів їх використання. Нормативи збору за використання природних ресурсів визначаються з урахуванням їх розповсюдженості, якості, можливості відтворення, доступності, комплексності, продуктивності, місцезнаходження, можливості переробки знешкодження й утилізації відходів. Нормативи та порядок її стягнення встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Ліміти на використання природних ресурсів встановлюються в порядку, що визначається Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, міськими Радами, крім випадків, коли природні ресурси мають загальнодержавне значення. Ліміти використання природних ресурсів загальнодержавного значення встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Таким чином, у сфері спеціального використання природних ресурсів, залежно від встановлених лімітів, мають місце два основних види зборів: збори за спеціальне використання природних ресурсів у межах встановлених лімітів та збори за понадлімітне використання природних ресурсів.

Збір за забруднення навколишнього природного середовища встановлюється на основі фактичних обсягів викидів, лімітів скидів забруднюючих речовин у довкілля. У зв'язку з цим плата за забруднення навколишнього природного середовища забезпечується такими видами зборів: за викиди і скиди забруднюючих речовин у межах встановлених лімітів; за викиди і скиди забруднюючих речовин понад встановлені ліміти; за розміщення відходів в межах встановлених лімітів; за розміщення відходів понад встановлені ліміти. Порядок установлення нормативів збору і стягнення зборів за забруднення довкілля визначається Кабінетом Міністрів України.

Збір за погіршення якості природних ресурсів (тобто зниження родючості ґрунтів, продуктивності лісів, рибопродуктивності водойм тощо) в результаті володіння і користування встановлюється на основі нормативів, які визначаються Кабінетом Міністрів України. Цей вид зборів з юридичних та фізичних осіб здійснюється за рахунок прибутку, що залишається в їх розпорядженні.

Для фінансування заходів щодо охорони довкілля утворюються Державний, республіканський Автономної Республіки Крим та місцевий фонди охорони навколишнього природного середовища.

Стимулювання в системі охорони навколишнього природного середовища здійснюється: а) наданням пільг при оподаткуванні підприємств, установ, організацій і громадян у разі реалізації ними заходів щодо раціонального використання природних ресурсів і охорони довкілля, при переході на мало відхідні, ресурсо- та енергозберігаючі технології, при впровадженні очисного обкладання і устаткування для утилізації та

знешкодження відходів, а також приладів контролю за станом довкілля та джерелами викидів і скидів забруднюючих речовин; б) наданням на пільгових умовах короткострокових і довгострокових позичок для реалізації заходів щодо забезпечення раціонального використання природних ресурсів та охорони довкілля; в) встановленням підвищених норм амортизації основних виробничих природоохоронних фондів; г) звільненням від оподаткування фондів охорони навколишнього природного середовища; д) передачею частини коштів фондів охорони довкілля на договірних умовах підприємствам, установам, організаціям і громадянам на заходи для гарантованого зниження викидів і скидів забруднюючих речовин і зменшення шкідливих фізичних, хімічних та біологічних впливів на стан довкілля, на розвиток екологічно безпечних технологій та виробництв; е) наданням можливості отримання природних ресурсів під заставу.

Щодо екологічного страхування, то в Україні здійснюється добровільне, обов'язкове й інші види страхування громадян та їх майна, майна і доходів підприємств, установ і організацій на випадок шкоди, заподіяної внаслідок забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів.

9. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Відповідальність за порушення екологічного законодавства – це різновид юридичної відповідальності, яка полягає у покладенні на винну особу специфічного обов'язку зазнавати відповідних обмежень особистого чи майнового характеру за вчинене правопорушення відповідно до санкції порушеної норми права.

Під юридичною відповідальністю за порушення екологічного законодавства, тобто за екологічні правопорушення, слід розуміти відносини між державою в особі уповноважених органів у галузі охорони довкілля, правоохоронних органів, інших уповноважених суб'єктів і особою (фізичною чи юридичною), яка вчинила екологічне правопорушення.

Юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства виконує важливі функції: стимулюючу на дотримання норм екологічного законодавства та забезпечення екологічної безпеки; компенсаційну, спрямовану на відшкодування збитків і втрат у сфері екології; превентивну, що забезпечує попередження нових правопорушень; каральну, яка полягає в карі особи, винної у вчиненні екологічного правопорушення.

Підставою для застосування юридичної відповідальності є порушення, вчинені в галузі природокористування, відтворення природних ресурсів і

охорони навколишнього природного середовища, тобто екологічні правопорушення.

Зміст екологічного правопорушення становлять дії або бездіяльність, які суперечать вимогам еколого-правових норм. Основні риси екологічного правопорушення – це екологічна спрямованість, екологічна небезпека, екологічна протиправність.

Екологічне правопорушення має місце, коли є в наявності його певний склад, тобто – суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна, об'єктивна сторони.

Суб'єктом екологічних правопорушень є фізичні та юридичні особи.

Об'єктом екологічних правопорушень є суспільні відносини з раціонального використання природних ресурсів, охорони довкілля, забезпечення екологічного правопорядку і безпеки населення.

Суб'єктивна сторона – це вина у формі умислу або необережності.

Об'єктивна сторона – це протиправне діяння, що порушує вимоги екологічного законодавства; шкода (загроза шкоди) довкіллю або здоров'ю людини, а також причинний зв'язок між діянням і шкідливими наслідками.

Екологічні правопорушення поділяються на: екологічні злочини (кримінальні правопорушення) та екологічні проступки (адміністративні, цивільні правопорушення, дисциплінарні правопорушення).

Основні види відповідальності за порушення екологічного законодавства: дисциплінарна, адміністративна, цивільно-правова, кримінальна та інші (земельно-правова, фінансово-правова).

Вид юридичної відповідальності залежить від характеру наслідків (виснаження, знищення, забруднення природних ресурсів, забруднення та засмічення довкілля, руйнування екологічних зв'язків, порушення екологічної рівноваги в природному середовищі) та об'єкта заподіяної шкоди (довкілля, його окремі об'єкти, здоров'я людини, майно громадян, юридичних осіб, держави тощо).

Адміністративна відповідальність за екологічні правопорушення передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення та нормативно-правовими актами екологічного законодавства. До адміністративних стягнень відносять: попередження, штраф, позбавлення спеціального права, конфіскацію знарядь вчинення правопорушення. Адміністративна відповідальність застосовується спеціально уповноваженими органами управління в галузі екології (державними інспекціями), адміністративними комісіями при місцевих органах виконавчої влади та іншими органами, передбаченими законодавством.

Цивільно-правова відповідальність за екологічні правопорушення передбачена нормативно-правовими актами екологічного законодавства, нормами Цивільного кодексу України про відшкодування шкоди, спеціальними нормативними актами, де встановлено порядок обчислення шкоди.

Застосовується судом загальної юрисдикції та господарським судом. Форми відшкодування шкоди можуть бути такі: рекультивація земель, відновлення лісів, відтворення рибних запасів та ін.; стягнення збитків згідно зі специфічними способами обчислення; за нормативами (нормативний спосіб); за фактичними затратами на відновлення порушеного стану довкілля і здоров'я людини (затратний спосіб); за відповідними методиками (розрахунковий спосіб).

Кримінальна відповідальність передбачена Кримінальним кодексом України (розділ VIII, статті 236-254), нормативно-правовими актами екологічного законодавства. Вона застосовується при скоїнні екологічних злочинів, які мають небезпечні наслідки для здоров'я людини та навколишнього природного середовища. Екологічні злочини, за які притягують до кримінальної відповідальності, поділяють на два види:

- злочини загального характеру (вони посягають на довкілля, екологічну безпеку, екологічний правопорядок тощо);
- злочини спеціального характеру (вони посягають на окремі природні об'єкти і комплекси шляхом псування землі, забруднення атмосферного повітря, незаконної порубки лісу, незаконного полювання тощо), що мають небезпечні наслідки для здоров'я людини та навколишнього природного середовища.

Дисциплінарна відповідальність – це відповідальність посадових осіб за нерозпорядчу діяльність у галузі еколого-правових відносин. Вона передбачена нормами екологічного законодавства, Кодексом Законів України про працю та іншими нормативними актами (інструкціями, уставами тощо).

10. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ, ВІДНОВЛЕННЯ І ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ В УКРАЇНІ

Земля є основним національним багатством, що знаходиться під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується, але не може заподіювати шкоду правам і свободам громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природну якість землі.

Земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження землею.

Суб'єктами земельних відносин є фізичні та юридичні особи, органи місцевого самоврядування і органи державної влади.

Об'єктами земельних відносин є землі у межах території України, земельні ділянки і права на них, у тому числі на земельні частки (паї).

Земельні відносини в Україні регулюються Конституцією України (ст. 14), Земельним кодексом України від 25 жовтня 2001 р., Законом України „Про охорону земель” від 19 червня 2003 р., Законом України „Про плату за землю” від 19 вересня 1996 р., Законом України „Про державний контроль за використанням та охороною земель” від 19 червня 2003 р., Законом України „Про оцінку землі” від 11 грудня 2003 р., Законом України „Про оренду землі” від 2 жовтня 2003 р., Законом України „Про захист конституційних прав громадян на землю” від 20 січня 2005 р., Законом України „Про меліорацію земель” від 14 січня 2000 р., Законом України „Про використання земель оборони” від 27 листопада 2003 р. та нормативно-правовими актами про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, якщо вони не суперечать Земельному кодексу України.

Завданням земельного законодавства є регулювання земельних відносин з метою забезпечення права на землю фізичних і юридичних осіб, територіальних громад і держави, раціонального використання та охорони земель.

Згідно зі ст. 19 ЗК землі України за основним цільовим призначенням поділяють на такі категорії : землі сільськогосподарського призначення; землі житлової та громадської забудови; землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; землі оздоровчого призначення; землі рекреаційного призначення (ці землі використовуються для організації відпочинку населення, туризму і проведення спортивних заходів); землі історико-культурного призначення; землі лісового фонду; землі водного фонду; землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборонного та іншого призначення.

Право власності на землю – це право володіти, користуватися та розпоряджатися земельними ділянками. Земельна ділянка як об'єкт права власності – це частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

Право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, на водні об'єкти, ліси, багаторічні насадження на неї, а також на простір, що знаходиться над поверхнею ділянки та під нею відповідно на висоту і глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд (ст.79 ЗК).

Суб'єктами права власності на землю є:

- фізичні та юридичні особи – на землі приватної власності;
- територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування на землі комунальної власності;
- держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади на землі державної власності (ст. 80 ЗК).

Суб'єкти права власності набувають це право на землю на різних

підставах. Якщо це громадяни, то на таких підставах: а) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, інших цивільно-правових угод; б) безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності; в) приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування; г) прийняття спадщини; д) виділення в натурі на місцевості належної їм частки (паю); е) за давністю користування.

Іноземці та особи без громадянства можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення в межах населених пунктів, а також за межами населених пунктів, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві приватної власності у разі: придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни та за іншими цивільно - правовими угодами; викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві власності; прийняття спадщини.

Іноземні юридичні особи можуть набувати права власності на земельні ділянки несільськогосподарського призначення у межах населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна та для спорудження об'єктів, пов'язаних із здійсненням підприємницької діяльності в Україні; а за межами населених пунктів у разі придбання об'єктів нерухомого майна. Землі сільськогосподарського призначення, які були отримані в спадщину іноземними юридичними особами, також підлягають відчуженню протягом року.

Територіальні громади придбають землю в комунальну власність у випадках: а) передачі їм земель державної власності; б) примусового відчуження земельних ділянок у власників за мотивами суспільної необхідності та для суспільних потреб; в) прийняття спадщини; г) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, за іншими цивільно-правовими угодами; д) виникнення інших підстав, передбачених законом.

Іноземні держави можуть придбати у власність земельні ділянки для розташування будівель та споруд дипломатичних представництв та інших, прирівнюваних до них установ, відповідно до міжнародних договорів.

Згідно зі ст. 22 ЗК землі сільськогосподарського призначення не можна передавати у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам та іноземним державам, тому вони і підлягають відчуженню протягом року.

Власники земельних ділянок мають право (ст. 90 ЗК): продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, у спадщину; самостійно господарювати на землі; право власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію; використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні

копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; на спорудження житлових будинків, виробничих та інших будівель і споруд.

Власники земельних ділянок зобов'язані (ст. 91 ЗК): забезпечувати використання їх за цільовим призначенням; додержуватись вимог законодавства про охорону довкілля; своєчасно сплачувати земельний податок; не порушувати прав власників суміжних ділянок і землекористувачів; підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом; дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Право користування землею передбачає постійне користування та оренду земельної ділянки (ст. 92, 93 ЗК).

Право постійного користування земельною ділянкою – це право володіння і користування земельною ділянкою, що перебуває у державній або комунальній власності безстроково. Постійними користувачами є підприємства, установи та організації, що належать до державної і комунальної власності, а також громадські організації інвалідів України, їх підприємства (об'єднання), установи та організації.

Право оренди земельної ділянки – це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької діяльності. Орендарями можуть бути фізичні та юридичні особи, в тому числі іноземні та особи без громадянства, міжнародні об'єднання і організації й іноземні держави.

Землекористувачі, якщо інше не передбачено законом або договором, згідно зі ст. 95 ЗК, мають право: самостійно господарювати на землі; власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію; використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові угіддя, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; споруджувати житлові будинки, виробничі й інші будівлі та споруди.

Відповідно до ст. 96 ЗК, землекористувачі мають певні обов'язки: забезпечувати використання землі за цільовим призначенням; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату; не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок і землекористувачів; підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі; своєчасно надавати відповідним органам виконавчої

влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у встановленому законом порядку; дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів і охоронних зон; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Інститут земельного сервітуту (статті 98-102 ЗК) визначає право земельного сервітуту як право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безкоштовне користування чужою земельною ділянкою (ділянками).

Земельні сервітути можуть бути постійними або строковими.

Види права земельного сервітуту, що можуть бути встановлені: право проходу і проїзду на велосипеді; право проїзду на транспортному засобі по шляху, що існує; право прокладення і експлуатації мереж електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших комунікацій; право прокладення на свою земельну ділянку водопроводу з чужого природного водоймища або через чужу земельну ділянку; право поїти свою худобу з природного водоймища, що розташовано на суміжній земельній ділянці, і право прогону худоби до природного водоймища та інші земельні сервіси.

Земельний сервітут встановлюється за домовленістю між власниками суміжних земельних ділянок на основі договору або рішення суду.

Щодо добросусідства, то зміст його полягає у тому, що власники і землекористувачі земельних ділянок зобов'язані обирати такі засоби їх використання (відповідно до їх цільового призначення), при яких власникам та землекористувачам суміжних земельних ділянок завдається менш за все різної шкоди (задимлення, неприємний запах, шум тощо).

Для власників земельних ділянок встановлюється обмеження на їх використання, а саме: заборона на продаж або інше відчуження певним особам протягом встановленого строку; заборона на передачу в оренду (суборенду); право на переважну купівлю у випадках її продажу; умова прийняття спадщини лише визначеним спадкоємцем; умова почати і закінчити забудову або освоєння земельної ділянки протягом встановлених строків; заборона на проведення окремих видів діяльності; заборона на зміну цільового призначення земельної ділянки, ландшафту і зовнішнього виду нерухомого майна та ін.

Згідно зі статтями 112-115 ЗК, обмеження права користування земельними ділянками може бути також пов'язане з утворенням спеціальних зон: охоронної зони, зони санітарної охорони, санітарно-захисної зони та зони особливого режиму використання земель.

Підстави припинення прав на землю визначені у статтях 140-151 ЗК, а саме: добровільна відмова власника від права на земельну ділянку; смерть власника земельної ділянки за відсутності спадкоємців; відчуження земельної ділянки за рішенням власника; звернення стягнення на земельну ділянку за

вимогами кредитора; відчуження земельної ділянки за мотивами суспільної необхідності; конфіскація за рішенням суду; неможливість відчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених діючим ЗК України.

Підставами припинення права користування земельною ділянкою є: добровільна відмова від права користування; вилучення земельної ділянки у випадках, передбачених ЗК; припинення діяльності державних або комунальних підприємств, установ, організацій; використання земельної ділянки засобами, що суперечать екологічним вимогам; використання земельної ділянки не за цільовим призначенням; систематична несплата земельного податку або орендної плати.

Гарантії прав на землю забезпечуються згідно зі статтями 152-161 ЗК захистом прав на землю, відшкодуванням збитків власникам землі та землекористувачам, вирішенням земельних спорів.

Захист прав громадян і юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється шляхом: визнання прав; поновлення стану земельної ділянки, що існувало до порушення прав, і попередження скоєння дій, що порушують права; визнання правочину недійсним; визнання недійсними рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування; відшкодування збитків; застосування інших способів, передбачених законом.

Органами, що вирішують земельні спори, є суди, органи місцевого самоврядування, органи виконавчої влади.

Виключно судом вирішуються земельні спори щодо володіння, користування та розпорядження земельними ділянками суб'єктів права власності, а також спори щодо розмежування територій сіл, селищ, міст.

Органи місцевого самоврядування вирішують земельні спори у межах населених пунктів відносно до межі земельних ділянок, що знаходяться у власності та користуванні громадян, і дотримання громадянами правил добросусідства, а також спори щодо розмежування районів у містах.

Органи виконавчої влади вирішують земельні спори відносно межі земельних ділянок поза межами населених пунктів, а також спори щодо земельних сервитутів.

У випадках незгоди власників землі або землекористувачів з рішенням органів місцевого самоврядування або органів виконавчої влади щодо вирішення питань по земельних ресурсах, спір вирішується судом.

Охорона земель – це система правових, організаційних, економічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення, захист земель від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного,

оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення (статті 162-170 ЗК).

За порушення земельного законодавства передбачено певні види юридичної відповідальності: дисциплінарна, адміністративна, цивільно-правова, кримінальна, земельно-правова.

11. ПРАВО КОРИСТУВАННЯ НАДРАМИ

Надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння (ст. 1 Кодексу про надра України і далі – КпН України).

У надрах України виявлено близько 20 тисяч родовищ і проявів корисних копалин. З них 7667 родовищ, що нараховують 94 види сировини, мають промислове значення і враховані Державним балансом запасів. Україна здатна забезпечити себе й експортувати такі важливі види корисних копалин і продукти їх переробки, як залізо, марганець, титан, цирконій, уран, ртуть, графіт, каолін, сірка, кам'яна сіль, калійні солі, фосфорити, мідь та інші копалини. Регулювання суспільних відносин у сфері збереження і науково обґрунтованого, раціонального використання надр здійснюється Кодексом України про надра, Гірничим законом України (1999 р.), Законом України “Про державну геологічну службу” (1999 р.) та деякими іншими актами законодавства України.

До державного фонду надр належать ділянки надр, які використовуються, й ті, що не залучені до використання, у тому числі ділянки континентального шельфу і включеної (морської) економічної зони. Складовою частиною державного фонду надр є родовища корисних копалин, у тому числі техногенні родовища корисних копалин.

Природні родовища корисних копалин – це сукупність мінеральних речовин у надрах, на поверхні землі, в джерелах вод і газів, на дні водоймищ, які за кількістю, якістю та умовами залягання є придатними до промислового використання. До техногенних родовищ корисних копалин належать місця, де накопичилися відходи видобутку, збагачення та переробки мінеральної сировини, запаси яких оцінені та мають промислове значення. Такі родовища можуть виникнути також внаслідок втрат при зберіганні, транспортуванні та використанні продуктів переробки мінеральної сировини.

Державний фонд родовищ корисних копалин є частиною державного фонду надр України (ст.5 КпН України).

Об'єктом надкористування може бути якась одна частина (ділянка) державного фонду надр, що надається в користування для певної мети, - гірничий відвід. До індивідуальних ознак такого об'єкта належать: розмір, межі та місцезнаходження. Відокремлена частина державного фонду надр (гірничий

відвід) розглядається як юридично самостійний об'єкт права користування. Гірничий відвід використовується з метою видобування корисних копалин, будівництва підземних споруд, створення особливо охоронюваних геологічних об'єктів. Об'єктом права надрокористування також може бути геологічний відвід при геологічному вивченні надр.

Суб'єктами надрокористування (або користувачами) надр можуть бути спеціалізовані підприємства, установи та організації, а також громадяни України, що мають відповідну кваліфікацію, матеріально-технічні та економічні можливості для користування надрами (ст. 16 КпН України). Відповідно до чинного законодавства України спеціалізованими є такі підприємства, установи та організації, у статуті яких використання надр визначено як основний вид підприємницької діяльності. Громадяни України, якщо вони бажають отримати у користування надра для здійснення підприємницької діяльності, мають зареєструватися як суб'єкти підприємницької діяльності (ФОП, тобто фізична особа підприємець).

Суб'єктами надрокористування також можуть бути іноземні юридичні особи і громадяни у встановлених законодавством випадках (ст. 13 КпН України). Також, згідно зі ст. 23 КпН України, власники землі та землекористувачі можуть користуватися надрами з метою задоволення своїх господарських і побутових потреб.

Користування надрами на території України, її континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони є платним.

Нормативи плати за користування надрами та порядок її внесення встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Плата за користування надрами може вноситися як у вигляді грошових платежів, так і в натуральному вигляді (частина видобутої мінеральної сировини або іншої виробленої продукції, виконання робіт чи надання інших послуг), крім радіоактивної сировини та продуктів її переробки, благородних металів, алмазів і коштовних каменів, матеріалів та послуг оборонно - військового характеру, а також інформації, що віднесена до державної таємниці (ст. 32 КпН України).

Щодо видів права користування надрами, то їх класифікація здійснюється на основі цільового призначення та терміну користування.

За термінами право користування надрами може бути постійним або тимчасовим. Постійним визнається користування без заздалегідь установленого терміну. Тимчасове користування поділяється на короткострокове – до п'яти років і довгострокове – до двадцяти років. За необхідності термін тимчасового користування може бути подовжений на той самий строк. Перебіг строку користування надрами починається з дня одержання спеціального дозволу (ліцензії) на користування надрами, якщо в ньому не передбачається інше (ст. 15 КпН України).

За цільовим призначенням надра надаються в користування для: геологічного вивчення, у тому числі дослідно-промислової розробки корисних копалин загальнодержавного значення; видобування корисних копалин; будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів; захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод; створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення (наукові полігони, геологічні заповідники, заказники, пам'ятки природи, лікувальні, оздоровчі заклади та ін.) та задоволення інших потреб.

Право на користування надрами засвідчується актом про надання гірничого відводу за наявності проекту розробки родовища корисних копалин або будівництва гірничодобувного об'єкта чи підземної споруди, не пов'язаної з видобуванням корисних копалин.

У деяких випадках користування надрами здійснюється без надання гірничого відводу чи спеціального дозволу, наприклад, при геологічному вивченні надр, для видобуванні прісних підземних вод і розробки родовищ торфу. Землевласники та землекористувачі також мають право видобувати для своїх господарських і побутових потреб корисні копалини місцевого значення і торф, підземні прісні води без спеціальних дозволів і надання гірничого відводу.

Іноземним юридичним особам і громадянам надра в користування та право на переробку мінеральної сировини надаються на конкурсній основі на підставі угод (контрактів) на умовах оренди. Порядок укладення контрактів визначається Кабінетом Міністрів України відповідно до вимог Кодексу України про надра та інших законодавчих актів.

Надрокористувачі мають широке коло прав і обов'язків, закріплених у Кодексі про надра та інших нормативних актах.

Зокрема, надрокористувачі мають право: здійснювати на наданій їм ділянці надр геологічне вивчення, комплексну розробку родовищ корисних копалин та інші роботи згідно з умовами спеціального дозволу (ліцензії); розпоряджатися видобутими корисними копалинами, якщо інше не передбачено законодавством або умовами спеціального дозволу (ліцензії); здійснювати на умовах спеціального дозволу (ліцензії) консервацію наданого в користування родовища корисних копалин або його частини; на першочергове продовження строку тимчасового користування надрами.

Отже, право користування надрами припиняється у разі: якщо відпала потреба у користуванні надрами; закінчення встановленого строку користування надрами; припинення діяльності користувачів надр, які їм було надано у користування; користування надрами із застосуванням методів і способів, що негативно впливають на їхній стан, призводять до забруднення

довкілля або шкідливих наслідків для здоров'я населення; використання надр не для тієї мети, для якої їх було надано, порушення інших вимог, передбачених дозволом (ліцензією) на користування ділянкою надр; якщо користувач без поважних причин протягом двох років (а для нафтогазоперспективних площ і родовищ нафти й газу – 180 календарних днів) не приступив до користування надрами; вилучення в установленому законодавством порядку наданої у користування ділянки надр; несплати або несвоєчасної сплати обов'язкових платежів за користування надрами; в інших випадках, передбачених законодавством України.

Екологічне законодавство передбачає також випадки зупинення (тимчасової заборони) і обмеження права надрокористування в разі перевищення надрокористувачами лімітів використання надр, порушення екологічних нормативів і стандартів, а також вимог екологічної безпеки у спеціально передбачених випадках.

Право користування надрами припиняється, обмежується або зупиняється Державним комітетом України з нагляду за охороною праці або місцевими Радами, які надали надра в користування, шляхом анулювання наданого гірновідводного акта і вилученням гірничого відводу в натурі, а також Державним комітетом природних ресурсів України - анулюванням наданої ліцензії.

Законодавством України про надра визначаються заходи, що забезпечують охорону надр (статті 56-59 КпН), це є: забезпечення повного і комплексного геологічного вивчення надр; дотримання встановленого законодавством порядку надання надр у користування і недопущення самовільного користування надрами; раціональне вилучення і використання запасів корисних копалин і наявних у них компонентів; недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами, на збереження запасів корисних копалин, гірничих виробок і свердловин, що експлуатуються чи законсервовані, а також підземних споруд, та інші заходи.

За порушення законодавства про надра передбачена цивільна, дисциплінарна, адміністративна та кримінальна відповідальність.

Наприклад, адміністративна відповідальність, що встановлена відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення, настає за порушення права державної власності на надра (ст. 47 КУ п АП), за порушення вимог щодо охорони надр (ст. 57 КупУП), за порушення правил і вимог проведення робіт щодо геологічного вивчення надр (ст. 58 КуаАП).

Кримінальна відповідальність встановлюється відповідно до Кримінального кодексу України за порушення правил охорони надр (ст. 240 УК України), за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ст. 272 УК України), за порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах (ст. 273 УК

України).

Дисциплінарна відповідальність може настати за нерозпорядчу діяльність у галузі надрокористування.

Цивільна відповідальність настає у разі заподіяння суб'єктами надрокористування матеріальної та моральної шкоди іншим фізичним або юридичним особам, а також державі.

12. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ І ОХОРОНИ ВОД

Вода – це один з об'єктів екологічного права. Усі води (водні об'єкти) на території України становлять її водний фонд. Водні відносини в Україні регулюються Водним кодексом України, Законом України „Про охорону навколишнього природного середовища” та іншими актами законодавства.

До водного фонду України, згідно зі ст.3 Водного кодексу України (далі – ВК України), належать: поверхневі води - природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки), штучні водойми (водосховища, ставки) і канали, інші водні об'єкти; підземні води та джерела; внутрішні морські води та територіальне море.

У свою чергу, такі водні об'єкти, як річки, підрозділяються на великі, середні й малі (ст. 79 ВК України).

До водного фонду України належать визначені землі, а саме землі, зайняті: морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водоймами, болотами, островами; прибережними захисними смугами вздовж морів, річок і навколо водойм; гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них; береговими смугами водних шляхів.

Суб'єктами права водокористування можуть бути підприємства, установи, організації і громадяни України, а також іноземні юридичні та фізичні особи й особи без громадянства. Усі водокористувачі поділяються на: первинних – тих, що мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води, та вторинних – таких, що не мають власних водозабірних споруд і отримують воду з водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають стічні води в їх системи на умовах, що встановлюються між ними (ст. 42 ВК України).

Залежно від правового режиму водні об'єкти поділяються на водні об'єкти загальнодержавного і місцевого значення (ст. 5 ВК України).

До водних об'єктів загальнодержавного значення належать: внутрішні морські води та територіальні моря; підземні води, які є джерелом

централізованого водопостачання; поверхневі води (озера, водосховища, річки, канали), що знаходяться і використовуються на території більш як однієї області, а також їх притоки всіх порядків; водні об'єкти в межах територій природно-заповідного фонду загальнодержавного значення, а також віднесені до категорії лікувальних.

До водних об'єктів місцевого значення належать: поверхневі води, які знаходяться і використовуються в межах однієї області і які віднесені до водних об'єктів загальнодержавного значення; підземні води, які не можуть бути джерелом централізованого водопостачання.

Згідно зі ст. 6 ВК України води (водні об'єкти) є виключно власністю народу України і надаються тільки у користування. Народ України здійснює право власності на води через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві Ради. Окремі повноваження щодо розпорядження водними ресурсами можуть надаватися відповідним органам державної влади. Таким чином, формами власності на водні об'єкти є державна та комунальна форми власності.

Класифікація права водокористування за видами здійснюється на підставі різних ознак: цільового призначення; суб'єктного складу; строків здійснення права; умов надання водних об'єктів у користування та ін.

Залежно від технічних умов водокористування поділяється на загальне і спеціальне. Загальне водокористування здійснюється громадянами для задоволення їх потреб (купання, плавання на човнах, любительське і спортивне рибальство, водопій тварин, збір води з водних об'єктів та з криниць) безкоштовно, без закріплення водних об'єктів за окремими особами та надання відповідних дозволів. Спеціальне водокористування – це забір води з водних об'єктів із застосуванням споруд або технічних пристроїв, використання води та скидання забруднюючих речовин у водні об'єкти, включаючи забір води та скидання забруднюючих речовин із зворотними водами із застосуванням каналів. Суб'єктами цього водокористування виступають як фізичні, так і юридичні особи. Це водокористування здійснюється на підставі дозволів, які видаються державними органами охорони навколишнього природного середовища (для загальнодержавних об'єктів) або відповідними радами (для об'єктів місцевого значення після попереднього узгодження). Спеціальне водокористування є платним.

За строками здійснення право користування водами поділяється на безстрокове та строкове. При безстроковому (постійному) строк користування водами не встановлюється. При строковому встановлюється строк користування, його поділяють на короткострокове (до трьох років) та довгострокове (від 3 до 25 років) водокористування.

За цільовим призначенням виділяють такі види водокористування: для задоволення питних і господарсько-побутових потреб населення; для потреб

сільського господарства; для потреб водного транспорту; для потреб мисливського господарства; для протипожежних потреб; для скидання шахтних, кар'єрних і рудникових вод; для скидання дренажних вод; для лікувальних, курортних і оздоровчих цілей; для промислових потреб; для потреб рибного господарства, для гідроенергетичних потреб; для скидання стічних вод; для захоронення забруднюючих рідких речовин і відходів виробництва.

За умовами надання виділяють первинне і вторинне водокористування. Первинне водокористування здійснюється водокористувачами, які мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води. Вторинне ж водокористування здійснюється водокористувачами, які не мають власних водозабірних споруд і отримують воду з водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають води в їх системи на умовах, що встановлюються між ними.

Також є платні та безкоштовні види користування водами. Безкоштовними видами є загальне водокористування (ст. 47 ВК України), користування водними об'єктами для потреб повітряного транспорту (ст. 53 ВК України). Платним є спеціальне водокористування.

Водокористування водними об'єктами або їх частинами можливо і на умовах оренди (ст. 51 ВК України). Право водокористування на умовах оренди оформлюється договором. Передача орендарем права на оренду водного об'єкта або його частини іншим суб'єктам забороняється. Орендарі можуть дозволити іншим водокористувачам здійснювати спеціальне водокористування в установленому для цього порядку.

Законодавством визначаються права та обов'язки водокористувачів. Згідно зі ст. 43 ВКУ вони мають право : здійснювати загальне та спеціальне водокористування; використовувати водні об'єкти на умовах оренди; вимагати від водокористувача водним об'єктом або водопровідною системою підтримання належної якості води за умовами водокористування; споруджувати гідротехнічні та інші водогосподарські об'єкти, здійснювати їх реконструкцію і ремонт; передавати для використання воду іншим водокористувачам на певних умовах (наприклад, зі встановленням водних сервітутів); здійснювати інші функції щодо водокористування.

У ст. 44 ВК України для водокористувачів встановлений перелік обов'язків: економно використовувати водні ресурси, дбати про їх відновлення і поліпшення якості вод; використовувати води відповідно до цілей і умов їх надання; дотримуватися встановлених нормативів гранично допустимого скидання забруднюючих речовин і встановлених лімітів забору води, лімітів використання води, лімітів скидання забруднюючих речовин, а також санітарних та інших вимог щодо впорядкування своєї території; використовувати ефективні сучасні технічні засоби і технології для утримання

свої території в належному стані, а також здійснювати заходи щодо запобігання забрудненню вод стічними (дощовими, сніговими) водами, що виводяться з неї; не допускати порушення прав, наданих іншим водокористувачам.

Щодо підстав припинення водокористування, то для фізичних і юридичних осіб законодавство передбачає підстави припинення спеціального водокористування: якщо відпаде потреба у спеціальному водокористуванні; закінчення строку спеціального водокористування; ліквідація підприємства, установи, організації, яка мала дозвіл на спеціальне водокористування; передача водогосподарських споруд іншим водокористувачам; визнання водного об'єкта таким, що має особливе державне значення, наукову, культурну чи лікувальну цінність; порушення правил спеціального водокористування та охорони вод; виникнення необхідності першочергового задоволення питних і господарсько-побутових потреб населення; систематичного невнесення плати в строки, визначені законодавством; за наявності інших підстав для припинення права спеціального водокористування, передбачених законодавством України.

ВК України визначає правовий режим користування річками. Стаття 79 ВК України визначає класифікацію річок залежно від водозбірної площі басейну, а саме: великі річки, які розташовані у кількох географічних зонах і мають площу водозбору понад 50 тис. кв. км; середні річки, які мають площу водозбору від 2 до 50 тис. кв. км; малі річки, які мають площу водозбору до 2 тис. кв. км.

Законом передбачається комплекс заходів щодо збереження водності річок і охорони їх від забруднення (створення прибережних захисних смуг, створення спеціалізованих служб догляду за річками, прибережними захисними смугами, впровадження ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною системою водозбору тощо) (ст.81 ВК України).

Для створення сприятливого режиму водних об'єктів, попередження їх забруднення, засмічення і вичерпання, знищення навколководних рослин і тварин, а також зменшення коливань стоку вздовж річок, морів і навколо озер, водосховищ та інших водоймищ встановлюються водоохоронні зони. На території водоохоронних зон забороняється: використання стійких і сильнодіючих пестицидів; влаштування кладовищ, скотомогильників, звалищ, полів фільтрації; скидання неочищених стічних вод у балки, пониззя, кар'єри тощо (ст. 87 ВК України).

З метою охорони поверхневих водних об'єктів від забруднення і засмічення та збереження їх водності вздовж річок, морів і навколо озер, водосховищ та інших водойм у межах водоохоронних зон виділяються земельні ділянки під прибережні захисні смуги. Прибережні захисні смуги встановлюються по обидва береги річок та навколо водойм уздовж урізу води (у меженний період) шириною: для малих річок, струмків, а також ставків площею менше трьох

гектарів – 25 метрів; для середніх річок, водосховищ на них, водойм, а також ставків площею понад 3 гектари – 50 метрів; для великих річок, водосховищ та озер – 100 метрів (ст. 88 ВК України).

У прибережних захисних смугах законом передбачається обмеження господарської діяльності (застосування стійких і сильнодіючих пестицидів, влаштування літніх таборів для худоби, будівництво будь-яких споруд тощо).

З метою охорони водних об'єктів у районах забору води для централізованого водопостачання населення, лікувальних і оздоровчих потреб встановлюються зони санітарної охорони, які поділяються на пояси особливого режиму. Межі зон санітарної охорони водних об'єктів встановлюються місцевими Радами на їх території за погодженням з державними органами санітарного нагляду, охорони навколишнього природного середовища, водного господарства та геології. Режим зон санітарної охорони водних об'єктів встановлюється Кабінетом Міністрів України (ст. 93 ВК України).

Водним законодавством передбачається охорона вод від забруднення, засмічення і вичерпання, тобто визначаються: умови розміщення, проектування, будівництва, реконструкції та введення в дію підприємств, споруд та інших об'єктів, що можуть впливати на стан вод; умови розміщення, проектування, будівництва, реконструкції і введення в дію підприємств, що можуть впливати на стан рибогосподарських водних об'єктів; заборона скидання у водні об'єкти відходів і сміття та ін. (ст. 96-106 ВК України).

Нормами ВК України регулюється запобігання шкідливим діям вод та аваріям на водних об'єктах і ліквідація їх наслідків (ст.107, ст.108)

Порушення водного законодавства тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну відповідальність згідно з законодавством України.

13. ПРАВОВА ОХОРОНА АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ

Атмосферне повітря – це зовнішня газоподібна оболонка Землі. Воно є основою життя на Землі, у тому числі життя людини. Атмосфера забезпечує надійний захист від шкідливих космічних випромінювань, має визначальний вплив на клімат, здоров'я людей, їх працездатність, а також на життєдіяльність рослинного і тваринного світу. Атмосферне повітря виконує геологічні, екологічні, терморегулюючі, захисні, енергоресурсові, господарські й інші функції. Прямо чи опосередковано воно є необхідною умовою виробництва, може бути сировиною виробничого призначення. Захист атмосферного повітря від забруднення та інших форм деградації забезпечується Законом України “Про охорону атмосферного повітря” (1992 р.) (далі - Закон) та деякими іншими актами законодавства України. Цей Закон спрямований на збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, створення

сприятливих умов для життєдіяльності, забезпечення екологічної безпеки та запобігання шкідливому впливу атмосферного повітря на здоров'я людей і навколишнє природне середовище.

Об'єктом правової охорони законодавства про повітря є атмосферне повітря у зовнішньому відкритому середовищі.

Суб'єктами охорони та права користування атмосферним повітрям є підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземні фізичні та юридичні особи.

Правова охорона атмосферного повітря – це система закріплених законом заходів, спрямованих на збереження, поліпшення та відновлення стану атмосферного повітря та запобігання і зниження рівня його забруднення, впливу на нього хімічних сполук, фізичних і біологічних чинників.

Джерелами забруднення атмосферного повітря є підприємства, електростанції, автомобілі, літаки тощо.

Для суб'єктів права використання атмосферного повітря законодавством встановлюються нормативи, які розроблюються на основі державних стандартів і є обов'язковими для виконання. До таких нормативів відносяться: нормативи екологічної безпеки атмосферного повітря; нормативи гранично допустимого впливу фізичних і біологічних чинників стаціонарних джерел; нормативи вмісту забруднюючих речовин і відпрацьованих газів та впливу фізичних чинників пересувних джерел; технологічні нормативи допустимого викиду забруднюючих речовин (ст. 7, ст. 9 Закону).

У зміст правової охорони атмосферного повітря включають: встановлення нормативів якості атмосферного повітря, а також нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин і гранично допустимого впливу фізичних і біологічних чинників на атмосферу; спостереження за станом атмосферного повітря та контроль за рівнем його забруднення; здійснення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря та шкідливого фізичного впливу на атмосферу стаціонарними джерелами тільки після отримання дозволу та при дотриманні ГДВ (гранично допустимі викиди) і ГДР (гранично допустимі речовини); обмеження тимчасової заборони (зупинення) або припинення викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря і впливу фізичних, біологічних чинників на його стан при порушенні умов, передбачених дозволами; заборона виробництва й експлуатації транспортних засобів, у викидах яких вміст забруднюючих речовин перевищує встановлені норми; інші заходи, що передбачені законодавством.

При порушенні законодавства про атмосферне повітря передбачається цивільна, адміністративна, кримінальна відповідальність.

Цивільна відповідальність настає при спричиненні збитків, нанесених наднормативними викидами забруднюючих речовин у атмосферне повітря. При підрахунку розміру збитків, заподіяних природному середовищу та

суб'єктам екологічного права, користуються спеціальними правилами (такси, методики й інші засоби, затверджені державними компетентними органами).

Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про охорону атмосферного повітря настає, відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення, за: порушення порядку здійснення викиду забруднюючих речовин в атмосферу або шкідливого впливу на неї фізичних, біологічних факторів (ст. 78); порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери і атмосферних явищ; недодержання вимог щодо охорони атмосферного повітря при введенні в експлуатацію підприємств і споруд (ст. 79).

Кримінальна відповідальність передбачена відповідно до Кримінального кодексу України за: забруднення атмосферного повітря (ст. 241); проектування чи експлуатацію споруд без систем захисту довкілля.

14. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ОХОРОНИ, ВИКОРИСТАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ ТВАРИННОГО СВІТУ

Тваринний світ є невід'ємним компонентом навколишнього природного середовища, національним багатством України, джерелом духовного та естетичного збагачення і виховання людей, об'єктом наукових досліджень, а також важливою базою для одержання промислової і лікарської сировини, продуктів та інших матеріальних цінностей.

Правовою базою, на якій ґрунтуються охорона, використання і відтворення тваринного світу, є Закон України від 13 грудня 2001 року „Про тваринний світ”, Закон України „Про виключну морську економічну зону” від 16 травня 1995 року, Закон України „Про мисливське господарство і полювання” від 22 лютого 2000 року, Закон України „Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них”, інші нормативні акти національного законодавства, а також міжнародні угоди. Завданням законодавства про тваринний світ України є регулювання відносин у галузі охорони, раціонального використання і відтворення об'єктів тваринного світу, збереження та поліпшення середовища його перебування, забезпечення умов сталого існування їх видової і популяційної різноманітності.

Об'єктам тваринного світу притаманні певні юридичні ознаки, які дозволяють вирізнити їх з-поміж інших об'єктів власності чи користування. До представників тваринного світу, що охороняються законами, належать лише дикі тварини. Відносини в галузі охорони і використання

сільськогосподарських, свійських та інших тварин для господарських, наукових, естетичних цілей регулюються не екологічним, а цивільним, аграрним чи іншим законодавством України.

Об'єктами тваринного світу згідно з вище названими законами є : хордові, у тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби й інші) і безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі й інші) тварини в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), що перебувають у стані природної волі; частини диких тварин (роги , шкіра тощо); продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо); залишки викопаних тварин; нори, хатки, лігва, мурашки, боброві загати й інше житло і споруди тварин (ст.2 Закону України „Про тваринний світ” - далі Закону). В Україні відомо близько 45 тис. видів тварин, серед яких – понад 700 видів хребетні, решта – безхребетні.

Суб'єктами, що використовують об'єкти тваринного світу, є громадяни, особи без громадянства, юридичні особи (українські та іноземні).

Об'єкти тваринного світу в Україні можуть перебувати у державній, комунальній і приватній власності та знаходяться під охороною держави незалежно від права власності на них (ст.5 Закону).

Дикі тварини можуть перебувати у стані природної волі, у неволі чи у напіввільних умовах. Тваринний світ, що перебуває у стані природної волі чи утримується у напіввільних умовах, належить до природних ресурсів загальнодержавного значення. Відповідно дикі тварини та інші об'єкти тваринного світу, вилучені зі стану природної волі, розведені (отримані) у неволі чи напіввільних умовах або набуті іншим дозволенним законодавством шляхом, можуть перебувати у приватній власності юридичних або фізичних осіб.

Законодавством встановлюються певні види використання об'єктів тваринного світу: мисливство; рибальство, включаючи добування водних безхребетних тварин; використання об'єктів тваринного світу в наукових, культурно-освітніх, виховних та естетичних цілях; використання корисних властивостей життєдіяльності тварин – природних санітарів середовища, запилювачів рослин тощо; використання диких тварин з метою одержання продуктів їх життєдіяльності; добування (придбання) диких тварин з метою утримання і розведення у неволі чи напіввільних умовах.

Ці види використання тваринного світу можливі на підставі права загального і спеціального використання його об'єктів.

Загальне використання тваринного світу здійснюється громадянами без вилучення тварин з природного середовища (за винятком любительського і спортивного рибальства у водоймах загального користування). Воно провадиться безоплатно для задоволення життєво необхідних потреб з естетичних, оздоровчих, рекреаційних, виховних тощо.

До спеціального використання належать усі види користування тваринним світом (за винятком безоплатного любительського і спортивного рибальства у водоймах загального користування), що здійснюється з вилученням (добуванням, збиранням) тварин із природного середовища. Право спеціального використання тваринного світу надається лише за спеціальними дозволами. Вони являють собою офіційні документи, які посвідчують право юридичних чи фізичних осіб на здійснення цього виду природокористування.

Підставами виникнення права користування об'єктами тваринного світу є: для громадян - рішення відповідного органу управління та іменна разова ліцензія (відстрільна картка тощо), для юридичних осіб – рішення відповідного органу управління і довгострокова ліцензія.

Для суб'єктів права користування об'єктами тваринного світу законодавством передбачається сукупність прав та обов'язків.

Користувачі мають право: здійснювати спеціальне використання об'єктів тваринного світу відповідно до Закону України „Про тваринний світ”; власності на добути (придбані) в законному порядку об'єкти тваринного світу й доходи від їх реалізації; оскаржувати рішення органів виконавчої влади і посадових осіб, що порушують їх права на використання об'єктів тваринного світу; брати участь у вирішенні питань охорони, використання і відтворення об'єктів тваринного світу, що перебувають на території закріплених за ними мисливських угідь і рибогосподарських водних об'єктів; користуватися іншими правами щодо використання об'єктів тваринного світу.

У свою чергу, користувачі об'єктами тваринного світу зобов'язані: додержуватися встановлених правил, норм, лімітів і строків використання об'єктів тваринного світу; використовувати тваринний світ і способи, що не допускають порушення цілісності природних угруповань і забезпечують збереження тварин, яких не дозволено використовувати; безперешкодно допускати до перевірки всіх об'єктів, де утримуються, переробляються та реалізуються об'єкти тваринного світу, представників органів, що здійснюють державний контроль за охороною і використанням тваринного світу, своєчасно виконувати їх законні вимоги та розпорядження; своєчасно вносити збір за спеціальне використання тваринного світу; раціонально використовувати об'єкти тваринного світу, не допускати погіршення екологічного стану середовища існування тварин внаслідок власної діяльності, застосовувати природоохоронні технології під час здійснення виробничих процесів; провадити первинний облік чисельності й використання диких тварин, вивчати їх стан і характеристики угідь, де перебувають об'єкти тваринного світу, подавати цю інформацію органам, що здійснюють державний облік тварин і облік її використання, ведення державного кадастру і моніторингу тваринного світу; проводити комплексні заходи, спрямовані на відтворення, в тому числі

штучне, диких тварин, збереження і поліпшення середовища їх існування та інші.

Законом України „Про тваринний світ” передбачається його правова охорона. Правова охорона тваринного світу – це система закріплених законом заходів, спрямованих на: раціональне використання тваринного світу; забезпечення біологічного різноманіття тваринного світу, забезпечення генетичного фонду диких тварин; охорону середовища існування, умов розмноження, шляхів міграції тваринного світу, створення умов для його сталого існування і відтворення.

Згідно зі ст.37 Закону охорона тваринного світу забезпечується шляхом: встановлення правил та науково обґрунтованих норм охорони, раціонального використання і відтворення об’єктів тваринного світу; встановлення заборони та обмежень при використанні об’єктів тваринного світу; охорони від самовільного використання та інших порушень встановленого законодавством порядку використання об’єктів тваринного світу; запобігання загибелі тварин під час здійснення виробничих процесів; формування екологічної мержі, створення державних заповідників, заказників і визначення інших природних територій та об’єктів, що підлягають особливій охороні; встановлення особливого режиму охорони видів тварин, занесених до Червоної книги України і до переліків видів тварин, які підлягають особливій охороні на території Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя; розроблення і впровадження програм (планов дій) щодо збереження та відтворення видів диких тварин, які перебувають під загрозою зникнення; іншими методами.

Винятковим засобом охорони рідкісних видів тварин, що перебувають під загрозою зникнення, є їх внесення до Червоної книги України, Положення про яку затверджене Законом України від 7 лютого 2002 року.

Червона книга є основним державним документом, який містить узагальнені відомості про сучасний стан видів тварин і рослин України, що перебувають під загрозою зникнення. На сьогодні це 382 види тварин і 531 вид рослин. Залежно від стану та ступеня загрози для популяції вони поділяються на такі категорії: зниклі, зникаючі, вразливі, рідкісні, неоцінені, недостатньо відомі. Незалежно від категорії всі тварини і рослини підлягають особливій охороні на всій території країни. Рішення про занесення об’єктів тваринного і рослинного світу до Червоної книги і її ведення здійснює Міністерство природи за поданням Національної комісії з питань Червоної книги України.

Правове значення Червоної книги полягає в тому, що занесені до неї тварини набувають особливого правового статусу: вони не можуть передаватись у недержавну власність, занесені до Червоної книги України (крім випадків, коли ці тварини одержані шляхом розведення в неволі чи придбані у власність за межами України). У свою чергу, розведення в неволі таких тварин

потребує спеціального дозволу Міністерства природи України. Перебування на певній території тварин, занесених до Червоної книги, є підставою для проголошення цієї території об'єктом природно-заповідного фонду загальнодержавного значення; добування таких тварин здійснюється лише у виняткових випадках тільки для наукових і селекційних цілей.

За порушення законодавства про тваринний світ передбачається майнова, адміністративна, кримінальна відповідальність.

Адміністративна відповідальність встановлена відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення за: порушення права державної власності на тваринний світ (ст. 50); порушення правил використання об'єктів тваринного світу (ст. 85); виготовлення та збут заборонених знарядь добування об'єктів тваринного або рослинного світу (ст. 85-1); за інші правопорушення.

Кримінальна відповідальність встановлена, відповідно до Кримінального кодексу України, за: жорстоке поводження з тваринами (ст. 299); масове знищення, загибель рослинного або тваринного світу (статті 242, 243, 245, 441); незаконне полювання (ст. 248); проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів (ст. 250); незаконне заняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 249).

Цивільно-правова, або майнова, відповідальність настає у випадках заподіяння шкоди водним живим ресурсам, а також у разі незаконного полювання, якщо була спричинена шкода мисливському фонду, тощо.

15. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ, ВІДТВОРЕННЯ, ЗАХИСТУ І ОХОРОНИ ЛІСІВ

Відповідно ч.1 ст.1 Лісового кодексу України, ліс – це тип природних комплексів, у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного і на навколишнє природне середовище.

Відношення до лісових масивів в Україні регулюється Конституцією України, Законом України „Про навколишнє природне середовище”, Лісовим кодексом України (далі – ЛК України) та іншими нормативними актами.

Об'єктом лісових відносин є лісовий фонд України та окремі лісові ділянки. Суб'єктами лісових відносин є органи державної влади, органи місцевого самоврядування, юридичні особи та громадяни.

До лісового фонду належать лісові ділянки, в тому числі захисні насадження лінійного типу, площею не менше 0,1 гектара. До лісового фонду

не належать: зелені насадження в межах населених пунктів (парки, сади, сквери бульвари тощо), які не віднесені до лісів; окремі дерева і групи дерев, чагарники на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках.

Ліси можуть перебувати в державній, комунальній та приватній власності. Право державної власності на ліси набувається і реалізується державою в особі Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій. У комунальній власності перебувають ліси в межах населених пунктів, крім лісів державної та приватної власності. Суб'єктами права приватної власності на ліси є громадяни та юридичні особи України.

Право приватної власності на ліси громадян та юридичних осіб виникає з моменту одержання ними документів, що посвідчують право власності на земельну ділянку, та їх державної реєстрації.

Громадяни та юридичні особи, які мають у приватній власності ліси, мають право: власності на лісові ресурси та їх використання в порядку, визначеному ЛК України; на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; продавати або іншим шляхом відчужувати відповідно до закону земельну лісову ділянку; споруджувати в установленому порядку виробничі та інші будівлі й споруди, необхідні для ведення лісового господарства і використання лісових ресурсів.

Громадяни та юридичні особи, які мають у приватній власності ліси, зобов'язані: вести лісове господарство на основі матеріалів лісовпорядкування відповідно до ЛК України; забезпечувати охорону, захист, відтворення і підвищення продуктивності лісових насаджень, посилення їх корисних властивостей та покращення родючості ґрунтів, виконувати інші заходи відповідно до вимог лісового законодавства; дотримуватися правил і норм використання лісових ресурсів; вести лісове господарство та використовувати лісові ресурси способами, які не завдають шкоди довкіллю, забезпечують збереження корисних властивостей лісів і створюють сприятливі умови для їх охорони, захисту і відтворення (ст. 14 ЛК України).

Право власності на ліси припиняється на підставах: припинення права власності на земельну лісову ділянку в порядку, передбаченому законом; добровільної відмови власника від права власності на земельну лісову ділянку на користь держави або територіальної громади, що здійснюється за його заявою до відповідного органу державної влади або органу самоврядування.

Право користування лісами здійснюється у постійному і тимчасовому порядку. У постійне користування надаються ліси на землях державної і комунальної власності державним лісогосподарським підприємствам і спеціалізованим комунальним лісогосподарським підприємствам без встановлення строку для ведення лісового господарства.

Об'єктом тимчасового користування лісами можуть бути всі ліси, що перебувають у державній, комунальній або приватній власності. Тимчасове користування лісами може бути: довгостроковим – від одного до п'ятидесяти років і короткостроковим – строком до одного року.

У лісовому законодавстві визначається побічне лісове користування, тобто випасання худоби, розміщення пасік, заготівля сіна, заготівля деревних соків, збирання і заготівля дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід, лікарських рослин і технічної сировини, лісової підстилки та очерету.

Статтею 23 ЛК України передбачений лісовий сервітут, який є правом на обмежене платне або безоплатне користування чужою лісовою ділянкою.

Права та обов'язки лісокористувачів досить різні. Постійні лісокористувачі мають право: на ведення у встановленому порядку лісового господарства; на першочергове спеціальне використання лісових ресурсів; право самостійно господарювати в лісах; виключне право на заготівлю деревини; право власності на заготовлену ними продукцію та доходи від її реалізації; право відшкодування збитків у випадках, передбачених законодавством; право здійснювати відповідно до законодавства будівництва доріг, спорудження жилих будинків, виробничих та інших будівель і споруд, необхідних для ведення лісового господарства.

У свою чергу постійні лісокористувачі зобов'язані: забезпечувати охорону, захист, відтворення, підвищення продуктивності лісових насаджень, посилення їх корисних властивостей, підвищення родючості ґрунтів; вживати інших заходів відповідно до законодавства на основі принципу сталого розвитку; дотримуватися правил і норм використання лісових ресурсів; вести лісове господарство на основі матеріалів лісовпорядкування, здійснювати використання лісових ресурсів способами, які забезпечують збереження оздоровчих і захисних властивостей лісів, а також створюють сприятливі умови для їх охорони, захисту та відтворення; вести первинний облік лісів; дотримуватися встановленого законодавством режиму використання земель та інші обов'язки (ст.19 ЛК України).

Тимчасові лісокористувачі на умовах довгострокового користування мають право: здійснювати господарську діяльність у лісах з дотриманням умов договору; за погодженням із власниками лісів, постійними лісокористувачами в установленому порядку зводити тимчасові будівлі і споруди, необхідні для ведення господарської діяльності; отримувати продукцію і доходи від її реалізації.

Правова охорона лісів – це система закріплених законом заходів, спрямованих на раціональне використання лісів, захист лісів від пожеж, шкідників і хвороб, охорону лісів від виснаження і забруднення, відтворення лісів.

Зміст правової охорони лісів полягає: у забезпеченні невиснажливого і

раціонального використання, встановлення правил заготівлі деревини та інших лісових користувань; в охороні від незаконної порубки, від порушень права лісокористування; у збереженні та посиленні екологічних функцій, підвищенні продуктивності лісів; у поділі лісів на групи категорії захищеності з різним режимом використання; у забезпеченні умов для відтворення лісів і лісорозведення та інших заходах.

Порушники лісового законодавства притягуються до адміністративної, кримінальної, дисциплінарної та цивільно-правової відповідальності.

Адміністративна відповідальність передбачена, відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення, за: порушення права державної власності на ліси (ст. 49); незаконне використання земель державного лісового фонду (ст. 63); порушення встановленого порядку використання лісосічного фонду заготівлі та вивезення деревини, заготівлі живиці (ст. 64); незаконну порубку, пошкодження та знищення лісових культур і молодняку (ст. 65) та інші порушення.

Кримінальна відповідальність, згідно з Кримінальним кодексом України, передбачається за: знищення або пошкодження лісових масивів (ст. 245); незаконну порубку лісу (ст. 245); порушення законодавства про захист рослин (ст. 247); умисне порушення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно - заповідного фонду України.

Дисциплінарна відповідальність є одним із засобів впливу на осіб, для яких дії щодо охорони, захисту, відновлення та використання лісів є посадовим обов'язком. Види дисциплінарних стягнень встановлені в ст. 148 Кодексу законів про працю України.

Цивільно-правова відповідальність настає незалежно від дисциплінарної, кримінальної або адміністративної відповідальності.

16. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ВИКОРИСТАННЯ І ОХОРОНИ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ

Закон України від 21 вересня 2000 року „Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України в 2000-2015 роки”, Закон України від 24 червня 2004 року „Про екологічну мережу України”, Закон України від 6 червня 1992 року „Про природно-заповідний фонд України”, а також Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища” (статті 60-67) визначають правові основи організації, охорони, ефективного використання і відтворення заповідників та інших

природних комплексів, поняття і правову класифікацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду.

Територією чи об'єктом природно-заповідного фонду України визнаються ділянки суші та водного простору, природні комплекси й об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду, тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

До природно-заповідного фонду України належать природні території та об'єкти (природні та біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища); штучно створені об'єкти (ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва).

Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду – це сукупність науково-обґрунтованих екологічних вимог, норм і правил, що визначають правовий статус, призначення цих територій і об'єктів, характер допустимої діяльності в них, порядок охорони, використання і відтворення їх природних комплексів.

Законодавство розрізняє такі режими:

– абсолютно-заповідний, тобто з повним вилученням об'єктів природного комплексу з господарського та рекреаційного використання (заповідники, пам'ятки природи);

– відносно-заповідний, тобто часткове вилучення об'єктів природного комплексу з господарського та рекреаційного використання (заказники);

– диференційований або змішаний - це поєднання елементів абсолютного і відносного заповідних режимів, тобто повне вилучення з використання одних ділянок природи з одночасним обмеженим рекреаційним використанням території (національні та природні парки).

Збереження територій та об'єктів природно-заповідного фонду забезпечується шляхом: встановлення заповідного режиму; організації систематичних спостережень за станом заповідних природних комплексів та об'єктів; проведення комплексних досліджень з метою розробки наукових основ збереження їх ефективного використання; додержання вимог щодо охорони територій і об'єктів природно-заповідного фонду під час здійснення господарської, управлінської та іншої діяльності.

Природні заповідники як об'єкти природно-заповідного фонду – це природоохоронні, рекреаційні, культурно-освітні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, які створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів; вивчення природних

процесів і явищ, що відбуваються в них; розробки наукових засад охорони довкілля; ефективного використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки.

Біосферні заповідники – це природоохоронні, науково-дослідні установи міжнародного значення, які створюються з метою забезпечення в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення комплексного екологічного моніторингу, вивчення довкілля, його змін під дією антропогенних чинників на базі природних заповідників, національних природних парків з включенням до їх складу територій та об'єктів природно-заповідного фонду інших категорій та інших земель.

Національні природні парки – це природоохоронні, рекреаційні, культурно-освітні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, які створюються з метою збереження, відтворення та ефективного використання природних комплексів і об'єктів, що мають природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

Регіональні ландшафтні парки – це природоохоронні рекреаційні установи, які створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів і забезпечення умов для організованого відпочинку населення, як правило, без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників чи користувачів або з вилученням у разі необхідності.

Заказники – це природні території (акваторії), які мають особливе значення для збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів та оголошуються об'єктами природно-заповідного фонду без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. Вони бувають різних видів: ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні та ін.

Пам'ятки природи – це окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне і пізнавальне значення, оголошуються відповідними об'єктами з метою збереження їх у природному стані без вилучення земельних ділянок, водних просторів та інших об'єктів у їх власників або користувачів. Існують такі види пам'ятників природи: комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні, геологічні.

Заповідні урочища – це лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, які мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення та оголошуються природно-заповідними з метою збереження їх у природному стані без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

Ботанічні сади – це об'єкти природно-заповідного фонду, які створюються для збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в

спеціально створених умовах рідкісних і типових видів місцевої і світової флори шляхом збирання, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної й освітньої роботи.

Дендрологічні парки – це об'єкти природно-заповідного фонду, що створюються з метою збереження і вивчення в особливих умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного, наукового, культурного, рекреаційного й іншого використання.

Зоологічні парки – це об'єкти природно-заповідного фонду, які створюються з метою організації екологічної, освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних і місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва – це визначні та цінні зразки паркового будівництва, які оголошуються природно-заповідними з метою їх охорони і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях. Ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть бути як загальнодержавного, так і місцевого значення.

За порушення законодавства про природно-заповідний фонд передбачена адміністративна та кримінальна відповідальність.

Адміністративну відповідальність встановлено за порушення правил охорони та використання територій і об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 92 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Порядок притягнення до адміністративної відповідальності за порушення правил охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду, а також правил користування тваринним світом у заповідниках і в межах інших територій, що підлягають охороні, регулюється статтями 218, 219, 254-257 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Кримінальна відповідальність передбачена за незаконну порубку лісу у заповідниках і на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду (ст. 246 Кримінального кодексу України); за порушення правил охорони надр, вчинені на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду (ст. 240 Кримінального кодексу України); незаконне полювання в заповідниках або на інших територіях та об'єктах природно-заповідного фонду (ст. 248 Кримінального кодексу України); умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252 Кримінального кодексу України).

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

Нормативно-правові акти

1. Конституція України: за станом на 1 січня 2006 року. - Х.: ІГВІНІ, 2006. - 64 с.
2. Закон України „Про охорону навколишнього природного середовища” від 26.06.91 р.// Відомості Верховної Ради УРСР.-1991.-№ 41 (зі змінами і доповненнями).
3. Закон України „Про основи національної безпеки” від 19.07.2003 р.// Офіційний вісник України.-2003. - №29.
4. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. зі змінами і доповненнями від 18.03.2004// Голос України.-2001.- № 217-218.
5. Земельний кодекс України. Х.: ООО «Одісей», 2004.- 112 с.
6. Земельне законодавство України: за станом на 20.04. 2007 р. - Х., 2007. - 196 с.
7. Водний кодекс України від 06.07.95 р. зі змінами і доповненнями від 27.10.2003 р.// Офіційний вісник України. – 2003. - № 49.
8. Лісовий кодекс України від 21.01.94 р. зі змінами від 27.10.2003 р.// Офіційний вісник України.-2003.- № 49.
9. Кодекс України „Про надра” від 27.06.94 р. зі змінами від 04.03.2004 р.// Урядовий кур’єр.-2004.- № 59.
10. Водний кодекс України. Лісовий кодекс України. Повітряний кодекс України. Про надра: за станом на 11 червня 2007 року. - Х.: ІГВІНІ, 2007. -186с.
11. Закон України „Про тваринний світ” від 13.01.2001 р.// Відомості Верховної Ради України. - 2002. - № 14.
12. Закон України „Про охорону атмосферного повітря” від 21.07.2001 р.// Відомості Верховної Ради. - 2001. - № 48.
13. Закон України „Про екологічну експертизу” від 09.02.95 р.зі змінами від 29.11.2000 р.// Відомості Верховної Ради України.- 1995 .- № 8.
14. Закон України „Про рослинний світ” від 09.04.99 р. // Офіційний вісник.- 1999 . - № 18
15. Положення про Зелену книгу України від 29.08. 2002 р.// ЗП України.- 2002 .- № 33. - ст.512.
16. Положення про Червону книгу України від 07.02.2002 р.// Офіційний вісник України. - 2002 . - № 10.
17. Збірник: Законодавство України про довкілля: у 2 т. - Х.: ООО „Одісей”, 2006 . - Т.1.- 672 с.
18. Збірник: Законодавство України про довкілля: у 2 т. - Х.: ООО „Одісей”, 2006. - Т.2.- 680 с.
19. Україна. Закони: Лісовий кодекс України. Кодекс України про надра.

Водний кодекс України. Закон України „Про охорону атмосферного повітря” . - К.: Юриком „Інтер”, 2006. - 278 с.

20. Цивільний кодекс України: за станом на 15 березня 2007 року. - Х.: ІГВІНІ, 2007. - 397 с.

21. Кримінальний кодекс України: за станом на 16 квітня 2007 року. - Х.: ІГВІНІ, 2007 . - 223 с

22. Кодекс України про адміністративні правопорушення: за станом на 15 березня 2007 року . - К.: Видавничий дім „Скіф”, 2007. - 242 с.

Навчальна література

23. Андрейцев І.В. Екологічне право: Особлива частина: підручник для студ. юрид. вузів і фак.; повний акад. курс / В.І. Андрейцев. - К.: Істина, 2001 . - 544 с.

24. Земельне право і законодавство суверенної України: актуальні проблеми практичної теорії. / В.І. Андрейцев . - К.: Знання, 2007. - 445 с.

25. Балюк Г.І. Екологічне право України : навч. посіб. / Г.І. Балюк. - К.: Юрінком Інтер, 2006. - 192 с.

26. Бондар Л.О. Екологічне право України у запитаннях і відповідях: навч. посіб. для студ. юрид. вищ. навч. закладів. / Л.О. Бондар, В.В. Курзова. - Х.: Ксилон, 2006. - 245 с.

27. Гетьман А.П. Екологічне право України: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закладів. / А.П. Гетьман, М.В. Шульга, В.К. Попов. - Х.: Право, 2005. - 382 с.

28. Законодавство України про довкілля: посібник. - К.: Прецедент, 2006. - 144 с.

29. Курила В.І. Земельне право України, практикум: навч. посіб. / В.І.Курила, І.М. Миронець.- К.: Магістр, 2006. - 144с.

30. Комарницький В.М. Екологічне право: навч. посіб. / М.В. Комарницький, В.І.Шевченко, С.В.Слькін.- К.: Центр навч. літ. - 2006. - 244 с.

Зміст

1. Поняття, метод правового регулювання, об'єкти і суб'єкти, система, джерела та принципи екологічного права.....	3
2. Екологічні права і обов'язки громадян у системі об'єктів екологічного права.....	6
3. Право власності на природні ресурси і право природокористування.....	8
4. Державне управління природокористуванням і охороною довкілля. Функції державного управління у цій сфері.....	12
5. Спостереження, облік, контроль і нагляд у галузі охорони навколишнього природного середовища..	14
6. Екологічна експертиза.....	16
7. Стандартизація і нормування лімітування і ліцензування в галузі охорони навколишнього природного середовища.	18
8. Економіко – правовий механізм у галузі екології.	19
9. Відповідальність за порушення екологічного законодавства.....	21
10. Правовий режим використання відновлення і охорони земель в Україні.....	23
11. Право користування надрами.....	29
12. Правове регулювання використання і охорони вод.....	33
13. Правова охорона атмосферного повітря.....	37
14. Правовий режим охорони, використання і відтворення тваринного світу.....	39
15. Правовий режим використання, відтворення, захисту і охорони лісів.....	43
16. Правовий режим використання і охорони природно – заповідного фонду України.....	46
Бібліографічний список.....	50

Гордеюк Алла Олександрівна
Мкртчян Марина Георгіївна

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

Редактор Є.О. Александрова

Зв. план, 2009

Підписано до друку 18.03.2009

Формат 60x84 1/16. Папір офс. №2. Офс. друк.

Ум. друк. арк.. 2,9. Обл.-вид. арк. 3,31. Наклад 100 прим.

Замовлення 72. Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського

“Харківський авіаційний інститут”

61070, Харків–70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр “ХАІ”

61070, Харків–70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu